

İslam'ın İlk Döneminde Kadın Ve Devlet^{1*}

Nabia ABBOTT

Çev. M. Hanefi PALABIYIK^{2**} | Betül KINAY^{3***}

Özet

İslam'ın İlk Döneminde Kadın Ve Devlet

ABD Chicago Üniversitesi öğretim üyelerinden Nabia Abbott tarafından kaleme alınan bu makalede, İslam'ın ilk döneminde Müslüman Arap kadınının sahip olduğu sosyal, dini ve siyasi konuma yönelik bir takım değerlendirmeler yapılmaktadır. Yazar İslamiyet'i kabul eden Arap kadınının sosyal, dini ve siyasi yaşamında önceki döneme nazaran köklü değişimlerin meydana geldiğini dile getirmektedir.

Çalışmada Hz. Muhammed döneminde Müslüman Arap kadınına tanınan sosyal, dini ve siyasi haklar ile Dört Halife dönemindekilerin mukayesesine yer verilmiştir. Bununla birlikte Hz. Muhammed döneminde kadına tanınan hakların bir kısmının bir sonraki dönemde kısıtlandığı hatta Arap kadınının İslamiyet ile birlikte İslam öncesi dönemde sahip olduğu bazı özgürlüklerini de kaybettiği ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet, Hz. Muhammed, Arap, kadın, din, siyaset, devlet

1- * Bu makale [Nabia Abbott, "Women and the State in Early Islam-I", *Journal of Near Eastern Studies*, 1 (1), (1942), ss. 106-126]'nın tercümesidir.

2- ** Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi 75000, Ardahan, Türkiye. (e mail: hanefipalabiyik@ardahan.edu.tr)

3- *** Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bil. Enst.

Abstract

Women and the State in Early Islam-I - By Nabia Abbott

In that article which was written by Nabia Abbott who worked in Chicago University in the USA, some evaluations are made about social, religious and political positions that the owner of Muslim Arab woman in the early Islam. Author mentions in her article that there occurred revolutions as of early Islam in Arab woman's social, political and religious life who converted with accepting the Islam compared with before Islam.

Also it includes the comparison to the Arab woman's social, political and religious rights that were given in Muhammad time and in four caliphs' periods. It includes that some rights were given to the woman in Muhammad's time but these rights were restricted in four caliphs' periods, even with accepting Islam, Arab woman lost some freedom which owned social, political and religious before Islam.

Keywords: Islam, Muhammad, Arab, woman, religion, politics, state

I. Muhammed ve İlk Dört Halife

İslam Araştırmacıları, Muhammed'in kendi dönemde Arap kadınının konumuna ve gelişmesine katkıda bulunduğunu her fırsatta dile getirmiştir, ancak bu katkının önemi, gerçek sebebi ve ölçüsü gibi konularda İslam Araştırmacıları arasında bazı görüş ayrılıkları mevcuttur. Bu görüş ayrılıkları, âlimlerin yanı sıra dünyadaki büyük çoğunluğun, Muhammed'in kişiliği ve karakteri ile ilgili çeşitli ve çelişkili görüşlere sahip olmaya devam ettiği müddetçe var olmaya devam edecektir. Günümüzde Allah'ın elçisinin beyaz, sarı, kızıl, siyah milyonlarca insanı ümmet olarak bir araya getirmeyi başarıp başaramadığı konusunda da kesin bir görüş birliği mevcut değildir. Bununla birlikte, Muhammed'in hayatını araştıran araştırmacıların çoğu, onun eylemlerinde iki farklı eğilimle karşılaşmıştır. Bu eğilimlere göre genellikle, Muhammed'in her türlü köklü yeniliklerden kaçındığı ve bu tavrını hem devlet hem de özel hayatında devam ettirdiği, diğer yandan ise tevhit ve teokratik devlet ilkelerini sıkı sıkıya uygulamakla birlikte bu esas doktrinlere sahip çıktığı söylenebilir. Aynı zamanda Muhammed'in kanunu, insan davranışının ideallerine ve soyut ilkelerine göre hareket eden derin ve sağduyulu düşünceye sahip bir yasa koyucunun ürünü olmak yerine, daha çok özel ve yakın bölgelerin nispeten acil karara ihtiyaç duymalarının

bir sonucu olmak gibi geniş çapta kabul gören bir iddianın desteğinde gelişen sayısız olaylardan oluşmaktadır. Bazıları bu durumu, siyasi bir hoşgörünün yanı sıra verimli bir devlet yönetim biçimi olarak da görmektedir. Bununla birlikte yine bazıları ise Muhammed'i ikinci sınıf bir reformcu ve kurnaz bir çıkarıcı olarak da nitelendirmektedir.

Tüm bu etiketlendirmeleri göz önüne almadan Muhammed'in kişiliğinin bir takım özellikleri verilebilir. Bu özellikler -tek başına veya birlikte- Muhammed'in genellikle Müslüman kadın sorununa karşı tutumu, yaklaşımı ve çözümünde şekillenmektedir. Müslüman Arap kadınının konumunu onun döneminde ve sonrasında ancak bu bilgi ve görüşlerin ışığında anlayabiliriz. Bu görüşlerin bir kısmı İslam öncesi özgür Arap kadınının hoşlandığı saygın konumunun Muhammed tarafından kolay bir şekilde kabulüne kısmen açıklık getirir. Ayrıca bu görüşler bir yandan Müslüman kadınların ekonomik ve hukuki anlamda nasıl geliştiklerini anlatmaya çalışırken, diğer yandan da, Muhammed'in kadını erkeğin bir adım arkasında yürütürken bile nasıl erkekle eşitsizliğini ortaya koyduğunu dile getirmektedirler.⁴ Bu nedenle, kadının hayatına dair maruz kaldığı değişikliklerin aslında siyasi ve dini nedenlerden kaynaklandığını irdelemeye bile gerek yoktur. Aslında, bizim kullandığımız İslami kaynaklar daha sonraki uygulamaları, fikir ve amaçları belirlemek adına dikkatle yorumlamış, buna uygun olarak da önceki dönemde taslağı çizilenle büyük ölçüde paralel olan bir perspektif bize sunmuştur. Oysa bize göre kadına karşı siyasi-dini ayrımcılık tohumları bu dönemde atılmaya başlanmıştır.

İslam, siyasi hareketten daha çok dini bir hareket olarak başladığı için, kadını bu yeni dini yapı içerisindeki pratik ve teorik uygulamalar açısından ele almak gerekmektedir. Bu dönemin başında karşılaştığımız durum, kadının dinsel olarak tamamen özgür olma isteğidir. Kadın, bu dönemde yeni inanç sistemini, babasının, kardeşinin ve kocasının durumuna göre rahatlıkla kabul ya da reddedebiliyordu. Söz konusu bu özgürlük, kadının ait olduğu toplumsal sınıfa göre değişik şekillerde uygulanmış ve yansımaları görülmüştür.⁵ Bu nedenle, bazı güvenilir örneklerden alıntı yapmak yerinde olacaktır. Hatice'nin özel konumu hariç, Muhammed'in sülalesinde yer alan çok sayıda teyzesi ve kız kuzenleri, Abdulmuttalip'in soyundan gelen Muhammed'in amcaları Ebu Leheb ve Abbas'ın uzlaşmaz tutumlarına aldırmadan,

4- *Qur'an*, (Cairo, 1347/1928), Surah 2:228 and 4:34.

5- Karşılaştırınız. Gertrude H. Stern, "The First Women Converts in Early Islam", *Islamic Culture*, XIII (1939), 290-305.

bu yeni inanç sistemine katılmışlardır. Ebu Süfyan'ın Ümmü Habibe⁶ olarak bilinen kızı Remle, yeni inanç sistemini kabul edip kocası ve İslam'ı kabul edenlerle birlikte Habeşistan'a göç etti, Remle İslam'a sadık kalmasına rağmen kocası Hristiyan oldu. Daha sonra Ümmü Habibe Muhammed'le evlendi ve Mekke muhalefetine lideri olan Ebu Süfyan'ın güç kaybetmeye başladığı kritik dönemde, babasının iltifatına rağmen Muhammed'e sadık olarak kalmaya devam etti. Osman bin Affan'ın teyzesi Su'da bint Kureyz, gelecekte halife olacak Osman bin Affan'ın din değiştirmesine yardımcı olan kişiydi.⁷ Ömer bin el Hatttab'ın kız kardeşi Fatıma'nın gayreti, hem İslamiyet'i kabul etmeden önce hem de kabul ettikten sonra inatçı ve hiddetli karakteriyle İslam'daki rolüyle bazı yönlerinden dolayı Tarsuslu Saul'un Hristiyanlıktaki rolüyle karşılaştırılan Ömer'in dramatik hidayetiyle sonuçlandı. Fatıma ve kocasının yeni dine döndüklerini gizlemelerinin nedeni, Ömer'in uzlaşmaz tutumunun yanı sıra uygulayabileceği şiddetin korkusuydu.⁸ Medine'de İslam'ı ilk kabul edenlerden ve Enes bin Malik'in annesi olarak bilinen Ümmü Süleym, Ebu Talha'nın evlilik teklifini, onun Muhammed'in takipçisi olması ve İslam'ı kabul etmesiyle ilgili isteğini kabul edene kadar Ebu Talha'yı sürekli olarak reddettiği rivayet edilmektedir.⁹

Diğer taraftan Ebu Bekir'in kız kardeşleri abilerinin tabi olduğu peygambere Mekke'nin fethinin hemen ardından katılırken, Muhammed'in tüm kuzenleri ve halaları başlangıçtan beri onun yolunu takip etmemişlerdir.¹⁰ Üst ya da alt sınıftan olsun ailelerindeki erkeklerin birer birer bu yeni dini inanç sistemini benimsemesine rağmen, bu yeni dini reddeden diğer kadınlarla çoğunlukla hadislerde karşılaşmıştır, ancak bahsi geçen bu durumun burada incelemesine ihtiyaç duyulmamıştır.

Halk arasında köleler ve kölelikten azat edilmişler, özgür kadın ve erkekler kadar dini özgürlüklerini yaşayamamışlardır. Onların yeni dini inanç sistemini kabul etmeleri genellikle koruyucu ve sahiplerinin sosyal ve ekonomik kayıplara uğramalarına sebep olduğundan dolayı, sahipleri onlara her türlü ağır işkenceleri yapmakta hatta şehitlikle sonuçlanan işkenceleri yapmakta tereddüt etmemişlerdi. İslam'da ilk şehit olma onurunu taşıyan, kölelikten azat edilmiş, yeni dini inancından vazgeçmek yerine işkencelere sabırla katlanan ve sonunda Ebu Cehil tarafından öldürülen Sümeyye bint Habbattı.¹¹

6- Ibn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 68-71.

7- *İsâbah*, IV, 628 ve devamı

8- Ibn Hishâm, *Sirab*, ed. Wüistenfeld (Göttingen, 1859), s. 224-30; Ibn Sa'd, III, 191- 94.

9- Ibn Sa'd, VIII, 310-312.

10- Dermenghem, *Life of Mahomet*, trans. Arabella Yorke (London, 1930), s. 71.

11- Ibn Sa'd, VIII, 193.

Hatice'nin Muhammed'in ilk ve sadık takipçisi olduğu düşünülürse, bu yeni peygamberin, kadınların bu yeni dini kabullenmelerinde ne kadar etkili olduğuna da şaşırılmamak gerekir. O inanan kadınları her şeyiyle bu dine davet etmiştir ve kadınları nadiren geri çevirmiştir.¹² Kadınların ne zaman bu konuda bir talebi olsa, derhal bu taleplerine cevap vermiş ve onlara bağlılık yemini ettirmiştir. Ancak Hudeybiye antlaşmasından sonra, Mekke'den gelecek saldırılara karşı kendini oldukça güvende hissetmiş ve bu nedenle antlaşma maddelerine göre Mekkeli kadınları geri göndermekle yükümlü olmasına karşın, onların bu yeni dine mensup olmaları adına antlaşma maddelerini ihlal etmekte hiç tereddüt etmemiştir

Ümmü Gülsüm, saldırgan ve bağımsız bir doğaya sahip genç bir kadın olmasının yanı sıra, o dönemde okuma yazma bilen birkaç kadından da biriydi. O, Emevi olmasının yanı sıra Osman bin Affan'ın üvey kız kardeşi olan ve Muhammed tarafından Bedir savaşından sonra idam edilen Ukbe'nin kızıydı.¹³ Mekke'de ilk din değiştirenler arasındaydı ve inancıyla alay edildi. Belki de aynı inanç yüzünden evlilik konusunda sürekli olarak ayrımcılığa maruz kaldı ve o dönem de hiç bir zaman bir kocası olmadı. Evini ve yaşadığı kenti terk edip tek başına Medine'ye gitti, O, böyle bir şeye kalkışan ilk Kureyşli Kadın idi. Hemen ardından iki erkek kardeşi Mekke'ye dönmesiyle ilgili anlaşma şartlarını gerekçe göstererek onun peşinden gittiler. Ümmü Gülsüm itiraz etti ve Muhammed'e kendisini koruması için çağrıda bulundu. Muhammed yeni vahyin gücüne dayanarak anlaşma maddelerini bir kenara bıraktı. Yeni gelen ayette 60: 10 şöyle diyordu:

“Ey iman edenler, inanmış göçmen kadınlar size geldiğinde, onları sınav edin Allah kimin iyi inanç sahibi olduğunu bilir. Onları inananlar olarak biliyorsanız, sâkin kâfirlere geri göndermeyin; bu ne onlar için helal olur, ne de böyle kadınlar kâfirlere helaldir. Onlara harcadıklarını geri verin (kocalarından düşen hak). Haklarına düşeni onları verdiğiniz sürece onlarla evlenmeniz asla günah olmayacaktır. Kâfir kadınlarla bir arada bulunmayın, ama onlara haklarını sorun ve haklarını her zaman onlara teslim edin. Bu Allah'ın emridir; O sizin aranızdakileri bilir, Allah her şeyi bilir, o en yücedir.”

Böylece, Ümmü Gülsüm kardeşleriyle birlikte geri dönmeye zorlanmasına gerek kalmadığı gibi aynı zamanda bu durum fırsat bilinerek bekâr, kadınları etkileyen ve Müslümanların gayrimüslimlerle evlenmesini yasaklayan birde kanun çıkarıldı.

12- A.g.e., s. 227.

13- Onun tüm hikayesi için bkz. A.g.e., s. 6 v.d., 167 v.d.; Balâdhuri, *Futüh*, s. 472; Ayrıca Karş. Muir, *Life*, ed. Weir (Edinburgh, 1923), s. 230, 365.

Renkli hayatıyla Ümmü Gülsüm'e gelince, Medine'ye yerleşip burada Muhammed'in İslam tarihinde ün kazanmış sahabeleriyle ard arda dört kez evlendi. Bunlardan ilki, Muhammed'in evlatlığı olan Zeyd bin Harise'dir. Zeyd bin Harise Zeynep'i boşandıktan sonra Ümmü Gülsüm ile evlenmiş Zeynep ise daha sonra Muhammed ile evlenmiştir, Mute savaşında Zeyd'in şehit düşmesinden sonra Ümmü Gülsüm, Zübeyr bin Avvam'la evlendi. O, eşlerine karşı sert davranan biri olarak bilinirdi ve bu durum Ümmü Gülsüm'ün Zübeyr bin Avvamdandan boşanmasına sebep oldu. Onun bir diğer eşi de zengin ve şerefli Abdurrahman bin Avf'dı. Onun ölümünden sonra da Ümmü Gülsüm (32/652-653) ünlü Mısır fatihi Amr bin As'la evlendi.

Bu bölümün başında, kadınların Allah ve Peygamberini kabul etmelerine rağmen, Kur'an ayetlerinin her zaman erkeği işaret etmesiyle ilgili soru üzerinde durulmuştur. Bazılarına göre genelde kadın sorunu, ama bazılarına göre ise sorun Muhammed'in eşleriydi ve yine bazılarına göre sorunun başlangıcını, Muhammed'in eşi Ümmü Seleme oluşturmaktaydı. Yeni inanç sisteminin, ne görevde ne de ödülde, kadın cinsine karşı ayrımcılık yapmadığını göstermek için, daha sonra ortaya çıkan durumdan hareketle, özellikle her iki cinse hitap eden sure 33.35 vahyedildi.¹⁴ Söz konusu ayet:

“Kendinizi teslim edin ve Allah'tan gelen her şeyi kabul edin, inanan erkekler ve inanan kadınlar, itaat eden erkekler ve itaat eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabırlı erkekler ve sabırlı kadınlar, teslim olan kadınlar ve teslim olan erkekler, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, Allah onları hiç bir zaman unutmaz ve onları her zaman en iyi şekilde ödüllendirir.”¹⁵

Yine, kadın hakkında rivayet edilen bir olayda -kadınlardan bazılarının Mer-yem'in manevi ayrıcalığına hasret olmasına rağmen, kadınların çoğu evin yükümlülüklerini üstlenmek zorundalar- kadınlar Muhammed'e gelip kendisinin öğrettiği bilgide erkeklerin onlardan daha ileride olmalarından şikâyet etmektedirler. Onlar erkeklerle hemen hemen aynı konuma gelmek adına, Muhammed'den kendi eğitimleri için özel zaman ayırması konusunda istekte bulunmuşlardır. Her zamanki gibi, Muhammed onlara iyilik etti; toplantı düzenledi, ancak onlara neler öğrettiği konusunda çok az şey bilmekteyiz.¹⁶

14- Karş. Ibn Sa'd, VIII, 144 v.d.; Baidâwi, *Anwâr al-Tanzil ...*, ed. Fleischer (2 Vols.; Lipsiae, 1846-48), II,128

15- The Translation is that of Richard Bell, *The Qur'an*, (Edinburgh, 1939,) II, 414.

16- Bukhârî, *Sabih*, ed. Krehl (4 vols.: Leyden. 1862-1908). I., 38 ve IV. 430.

Yukarıda bahsi geçen olay ister güvenilir olsun ister olmasın, Muhammed'in, genel olarak yeni Müslüman toplumun dini hayatında kadınların toplumsal hayata katılması için imtiyaz tanıdığına ve onaylar verdiğine dair yeterince işaretler olduğu bilinmektedir. Kadınlar camiye gittiler; bayram günlerinde dini hizmetlere katıldılar¹⁷; Muhammed'in vaazlarını dinlediler; ona gönderilen ayetleri ezberlediler; yazılı kutsal metnin parçalarına kendilerinin şahsi malı gibi sahip oldular; onlar da erkekler gibi ölünün ardından dua ettiler¹⁸ ve hac görevlerini yerine getirdiler. Kolayca farkına varabilecek bu imtiyazlar Pasif olarak katılabildikleri herhangi bir cemaatin üyesi olmak gibidir.

Kadının gerçek konumunun önemini anlamak için aslında aktif liderlik alanındaki konumuna bakılmalıdır. Acaba kadına yeni dini yaşamla ilgili herhangi bir kamu görevi verilmiş midir? İmam olabilmemiş midir veya bir cemaate liderlik edebilmiş midir? Kadın hatip veya vaiz olabilmemiş midir ve cemaate vaaz verebilmiş midir? Müezzin olabilmemiş midir ve halka ibadet için çağrıda bulunabilmiş midir? Genellikle bu konular ile alakalı İslamiyet'in ilk dönemine ait hadis örnekleri çok yetersiz kalmaktadır. Ayrıca yine İslamiyet'in ilk dönemine ait hadis örneklerine bakıldığında kadınların camide imamlık yaptıklarına dair tek bir örnek bulunmamaktadır. Ancak evde hem erkek hem de kadın aile bireyleri için imamlık yaptığına dair yalnızca bir kadının örneğini İslamiyet'in ilk dönemine ait hadisler vermektedir. O kadın ise, savaşçı Ümmü Umare'nin de dâhil olduğu pek çok önemli kadını bize sunan, Hazrec kabilesinin Beni Neccar kolundan Ümmü Varaka bint Abdullah'dır. Ümmü Varaka¹⁹ İslam'ı ilk kabul edenler olup bu yeni dine kendini adayan ve ona bağlanan, arasında yer almaktadır. Yaralılarla ilgilenmesi için Bedir'de Müslümanlara katılması ve burada kendisine şehitliğin nasip olması adına Muhammed'e savaşa katılmasına izin vermesi için yalvarmıştı, bu sebepten dolayı Muhammed bundan sonra onu "şehide" ya da "şehit kadın" diye andı. Ayrıca derlenip toparlanmış bir Kur'an nüshasına sahip olduğundan bahsedilen birkaç kadından biriydi. Bu Muhammed'e indirilen ayetleri ezberlemiş olduğu anlamına gelse de, birkaç diğer kadının -Ayşe ve Hafsa dâhil-sahip oldukları söylenen Kuran'ın bölümlerinin yazılı koleksiyonuna sahip olduğu

17- Bukhâri, I, 90, 247, 249.

18- Ibn Sa'd, 112, 46 v.d., 68-70; Tabari, I, 1805; Ibn Hanbal, *Müsned*, (Cairo, A.H. 1313), VI, 169. Stern (A. e., s. 302, n. 4) aynı zamanda Stern bu tür gerçek durumları kısmen Ibn Sa'd'ın eserindeki yanlış basım nedeni ile yanlış değerlendirmiş olup eşsiz biri olarak bahsedilen Sükeyne bint Hüseyin'in ardından dua eden kişiyi Ümmü Gülsüm olarak aktarmasına karşın gerçekte bu kişi Şeybe bin Nisahdır. Stern'in eserinin üçüncü sayısında aynı sayfada "ezberden okumak" ifadesini "ezberden okuyan" olarak oku.

19- Ibn Sa'd, VIII, 335; Ibn Hanbal, VI, 504; Abû Nu'aim, II, 63.

olasılığını da taşımaktadır. Her ne kadar çok ilginç bir durum olsa da, Muhammed evde imamlık yapması konusunda (ricada bulunmamış), ona imamlık yapmasını emretmiştir. İbadete çağırmak için müezzine sahip olduğundan dolayı onun çok sayıda cemati bulunmaktaydı. Kapalı ya da halka açık yerde karma bir grup için²⁰ kadının imamlık görevine sahip olduğunu reddeden daha sonraki hukukçuların hiçbiri Ümmü Varaka'nın ona has durumunu, bildiğimiz kadarıyla açıklamaya teşebbüs edememiştir.

Sadece evinin kadın üyelerine imamlık yapan kadınlarla ilgili bir kaç örnek daha mevcuttur. Bunlardan en ilginç ve öğretici olanı Ümmü Seleme ile ilgili olandır. Hikâye Şii hukukçu Zeyd bin Ali bin Hüseyin bin Ali'den bize ulaşmaktadır, Zeyd kaynaklıdır ve bozulmamış isnatla Zeyd'e varmaktadır. Muhammed ve Ali bir gün Ümmü Seleme'yi ziyaret eder. Muhammed bir kenarda ibadet eden bir grup kadın görünce:

“Ey Ümmü Seleme, hangi imamı öneriyorsun?” diye sorar.

“Bunu en iyi şekilde yapacak olan kişiyi” diye cevap verir Ümmü Seleme.

“Yani onlara imamlık yapmadın öyle mi?” diye sorar Muhammed.

Bunun üzerine Ümmü Seleme, “Bunu ancak Allah'ın Resülü yapabilir” diye cevap verir.

Muhammed, “tamam, ortalarında dur, böylece ne arkanda ne de önünde kalırlar, ama onları sağına ve soluna alacak şekilde durmalısın” der.²¹

Bu olayın Muhammed'in 626 yılında Ümmü Seleme ile evlenmesinden önce mi ya da sonra mı gerçekleştiği bilinmemektedir. Ama burada vurgulanmak istenen, en azından Ümmü Seleme için bunun yeni bir fikir olduğudur. Bu da göstermektedir ki bu olay, Muhammed' in, Ümmü Varaka 'ya onun hane halkına imamlık etmesi buyruğundan önce olmuştur, çünkü Ümmü Seleme'nin Muhammed'in eşi olmasını bir yana bırakın, yeni toplumun sıradan bir üyesi olarak bile Ümmü Varaka'nın imam olma görevinden haberdar olmaması muhtemel değildir. Bu iki olayla ilgili tarihlerden emin olamamamıza karşın, bu yolu yani kadının hane halkına imamlık yapmasına yönelik yeni fikir oluşumunu ilk olarak Ümmü Seleme olayının açtığı kuvvetle muhtemeldir. Bu da Muhammed'in Medine'deki ilk yıllarında, eğer engellenmeseydi kadın ve erkeklerin bu dünyada ve ahirette dini, özel ve kamusal konularda tam eşit-

20- Örneğin, Mawardi, *el-Abkâmü's Sultâniyye*, (Cairo, 1298), s. 98 ve Fagnan'ın aynı çevirisi (Alger, 1915), s. 213.

21- Zaid ibn 'Ali, *el-Mecmu fi'l-Fıkh*, ed. Griffini (Milan, 1919), s. 43; Yine Karş., Ibn Sa'd VIII, 356, Stern, A. e, s. 299.

liğini sağlayabileceği ilerici bir dizi adımlar atmak için fırsat bulduğunda bertaraf edilmiş olduğunu muhtemelen gösterecekti. Muhammed, Ümmü Seleme ile birlikte kadınlar için evde imamlık yapma görevini başlattı; aynı şekilde aynı evde yaşayan hem erkek hem de kadınlara yani daha geniş ev halkına imamlık yapan Ümmü Varraka ve onun müezzininin hizmeti kadının imamlık görevinin daha resmi bir hale gelmesini sağladı. Muhammed, sonrasında daha ileri gidecek ve en azından halka açık camide kadınlar için bir kadın imam “görevlendirecek” değil miydi? Böyle bir adım, nihayetinde bir kâhin ve rabbetül beytin kamu işlevlerine aşına olan ve ayrıca, yakında Secah peygamberi başa getirecek bir ülkede bu kadar imkânsız mıydı? Öte yandan, Muhammed şayet bu adımları atsaydı Hristiyan kadınların kilisedeki rolüyle Paul’dan çok daha ilerici adımlar atmış olacaktı.²²

Bu sorun üzerinde çok fazla spekülasyon yapmanın bir anlamı yok. Çünkü Muhammed, gerçekten fitratı gereği başlangıçta çok ilerici adımlar atmış olsa da, büyük bir olasılıkla aynı adımlarının devamının gelmediği görülmektedir. Ancak son yıllarında Muhammed’in kadınlarla olan ilişkilerinde ve onlara karşı tutumunda bir değişiklik olduğu, hiç bir kaynak tarafından yalanlanmamıştır. Bu değişiklik belki de Muhammed’in güzel fakat çok da istekli görünmeyen Ümmü Seleme’ye karşı ısrarlı iltifatının belli belirsiz habercisi olmuştur. Burada asıl önemli olan ve bu değişikliklerin başlangıcı, Muhammed’in kuzeni aynı zamanda evlatlığı Zeyd’in boşandığı karısı olan Zeynep bint Cahş ile 627 yılında yaptığı evliliğidir. Bu konuda yaşanan skandal fırsat bilinerek İslam’da kadınları tecrit etme yönündeki ilk adım da bu sayede atılmış oldu. Bundan sonra, Muhammed’in eşlerinin sayısı hızla artmış, daha sonra ev içinde yaşanan sorunlar, şaşırılmış halde olan peygamberin, haremdeki kadınların hepsini boşayacağı tehdidinde bulunmasına kadar devam etmiştir. Bu gidiş kadınların gururu ve gayesi adına hiç de iyi değildi. Dahası, her harem kendi kuralını oluşturduğu için, Muhammed’in en güvenilir danışmanlarından, aynı zamanda Muhammed’in kayınpederi olan Ebu Bekir ve Ömer bin el Hattab, ciddi olarak azarladıkları kızlarına karşı giderek yaptırım güçlerini kaybetmiştir. Kendi haremde hiçbir asiliğe katlanamayan sert ve şiddetli Ömer daha da ileri gitti. Artık Medine’nin henüz özgülüşmüş kadınlarının ayak seslerinden ve kocalarına karşı başarılı dik duruşlarından kurtulmanın zamanı gelmişti. Bu nedenle İslam kadınına geri adım attırmak için bir eylem planı yapmak üzere Ömer, Muhammed’i zorladı.²³ Şehzade Memukan’ın Vaştı kraliçesine karşı kral Ahaşveroşu kışkırtması örneğinde olduğu gibi!

22- Örneğin Karş., I Corinthians 14:34 v.d. ve I Timothy 2:8-12.

23- Örneğin, Bukhâri, III, 442-445, ve IV, 85 v.d.; Ibn Sa’d, VIII, 131-39. Ömer’in kadınlara genel sertliği için bkz. Ibn Sa’d, VIII, 148, ve *Iqd*, III, 275 v.d.

Ebu Bekir Sıddık'ın hem saltanatı çok kısa sürmüş hem de güvenilir kişiliği kadının iyi ya da kötü dini statüsünün değişmesine izin vermemiştir. Ömer uzun süren saltanatı boyunca kadının halka açık ibadete katılımını sınırlamanın yanı sıra, büyük nüfuzunu kullanarak inanan erkeklerin üstünlük fırsatı elde etmelerini sağladı. Ümmü Varaka ölene kadar Ömer'in saltanatı döneminde ona sağlanan ayrıcalığın keyfini sürmeye devam etti. Muhtemelen Ümmü Seleme kadınlara imamlık yapmaya devam etmiş olmalı ve Ayşe ise, kendisine rakip olacak başka bir eşi kabul edecek biri olmadığından dolayı, Muhammed'in ölümünden sonra nüfuzunu devam ettirdiği bilinmektedir²⁴, büyük olasılıkla, Muhammed'in ölümünden önce de durum aynıydı. Bu örneklerde Muhammed'in herhangi bir kadına ya da hepsine verdiği ayrıcalığı Ömer yürürlükten kaldırmak için cesaret etse bile belki de doğrulanmış hissetmedi. Ancak o ne emsal olarak takip edilecek Ümmü Varaka'nın durumunu kabul edecek, ne de kadınların camiye özgürce girmelerinden hoşlanacak bir adam değildi. O, doğrudan emir vermeksizin kadının evde ibadet etmesi için hürriyetlerini sınırlandırmayı denedi ancak kendi oğlunun muhalefetiyle ve karısının etkili direnciyle karşılaştı.²⁵ O, kadının camide bulunmasını engelleyemediğinden, diğer en iyi şeyi yaptı. O, kadın ve erkeği ayırdı ve her biri için ayrı bir imam görevlendirdi. Görünen o ki camide kadınlara ayrı hizmet etmesi için imam olarak Süleyman bin Ebu Hasme görevlendirildi.²⁶

Hac konusunda da Ömer, kadının özgürlüğünü kısıtladı. Bu konuda Muhammed'in dul eşlerinin hacca gitmesini yasaklaması en büyük örnek olarak karşımıza çıkar. Bu duruma karşı sıkı bir muhalefet olmuş olmalı ki, Ömer halifeliğinin son yıllarında bu kısıtlamayı ortadan kaldırdı. Muhammed'in eşleri onun eşliğinde yolculuk yaptılar, ancak onlar dikkatli bir şekilde kimseyle yolda görüşürülmediler ve Abdurrahman bin Avf ve Osman bin Affan tarafından korundular.²⁷ Bir sonraki, yaşlı, uysal halife dönemiymi ki (23-35/644-56) o dönemde kadınlar kaybettikleri özgürlüklerinden bir kısmını geri almayı başardılar. Osman bin Affan sadece Muhammed'in dul eşlerinin (müminlerin annelerinin) hacca devam etmelerine izin vermekle kalmadı aynı zamanda Ömer'in kadınlar için ayrı imam ve hizmetler konusundaki çabalarına da son verdi. Erkek ve kadınlar beraber namaz kılmak için bir kez daha bir araya geldiler, ama kadınlar ayrı bir grup oluşturdu ve erkekler camiye terk edene kadar dışarı çıkmadılar, dolayısıyla dışarı çıkışları ayrı ayrı oldu.²⁸

24- Ibn Sa'd, VIII, 355, ve Stern, A.e., s. 299.

25- Ibn Hanbal, II, 7, 140; *İsâbah*, IV, 686 v.d.; Stern, A.e., s. 303.

26- Ibn Sa'd, V, 16 v.d..

27- A.g.e., VIII, 150 v.d..

28- A.g.e., V, 17; Karş. Stern, A.e., s. 300.

Bu nedenle, kadınlar arasında dini açıdan özgürlüğü ilk başlatan Muhammed'in daha sonrasında hayatındaki bazı özel nedenlerden dolayı, eşlerinden başlayarak kadını normal hayattan tecrit etmenin ilk adımlarını da attığını ve bunu uygulamaya koyduğunu görmekteyiz. Ömer bin Hattab kadınların kamusal katılımına karşı olması gerçeğini, kendi döneminde Müslüman kadının dini konumunu, Yahudi ve Hristiyan komşularının kadınlarına dayatılanla karşılaştırılmasını olanaklı kılacak kadar pasif ve teslimiyetçi bir konuma dönüştürdü.

Şimdi biraz da yeni kurulan Müslüman devlette kadının siyasi faaliyetlerini gözden geçirelim. Burada ilk sorunumuz, Medineli iki kadının, Ümmü Ümare ve Ümmü Mani'nin Akabe anlaşmasında oynadıkları rolün önemini ve yapısını anlamaktır.²⁹ Hadisler, ilk toplantıdan başka, Akabe'nin birinci ve ikinci gizli gece toplantıları olarak bilinen toplantılarının yapıldığından bahsetmektedir. Bu iki kadın, kaynaklardan aktarıldığına göre, sadece ikinci gece toplantısında ortaya çıkmıştı. Bu toplantıların gerçek sayısı zaman zaman sorgulanmıştır; son yapılan araştırmalar bu toplantıların sayısının sadece bir olduğunu göstermektedir.³⁰ Bu durumda, Medine'nin girişken kadınları, Akabe toplantısında (toplantılarında) "kadın yemininin" kalıcı görünüşü ile ilişkilendirilmesi için, açıklamalarda kadınlar zikredilmemesine rağmen, Muhammed tarafından kurulan ilk belirli siyasi-dini ittifakta hazır bulundular. Muhammed'den önce "Kadınlar yeminine" paralel bir oluşuma rastlamıyoruz, gerçi böyle bir yemin sadece erkeklere özgü olsaydı ve kadının yemini göz ardı edilseydi çok tuhaf bir durum olurdu. Hatırlanmalı ki Muhammed, Mekkelilerin artan tehlikeli düşmanlığına karşı güçlü ve somut korumaya ihtiyaç duyduğu zamanda Medinelilere hem dini hem de siyasi bir amaçla yaklaştı. Dahası, Akabe sadece bir anlaşma yapma ve yemin toplantısı olsaydı, Muhammed'in en çok ihtiyaç duyduğu ve istediği bir şeyin yani, bir savunma ittifakının anlamı olmayacaktı. Olasılıklar Akabe'de Medine'nin önde gelen birkaç erkeğiyle birlikte, bahsettiğimiz iki kadının da katılmış olduğu bir tane önemli toplantının olduğunu gösteriyor; bu toplantı Muhammed ile savunma anlaşmasıyla sonuçlandı; "kadınlar yemini" hem kadınlar hem de erkekler için uygulandı ve erkekler sadece, kadınların genellikle doğal olarak ön safta savaş hizmetinden muaf olmasıyla, yeni davaları adına mücadele etmek için ilave bir teminat aldılar. Bu yeminlerde kullanılan ifadeleri öğrenmek ve onlardan bahsetmek gerçekten zor, bu konuyla ilgili

29- Karş. Ibn Hisham, s. 296, 305, 312 v.d.; Ibn Sa'd, VIII, 5, 298, 301; Tabari, I, 1219; Abu Nu'aim, II, 64.

30- Gertrud Melamede, "The Meetings at al-Akaba", *Le Monde Oriental*, XXVIII, (1934), 17-58, bu ve devamındaki diğer ifadeler için tüm araştırmaların kaynaklarını kapsar.

farklı rivayetler vardır ancak 60:12 ayette bu durum sonuç olarak belirginleşmiştir. Ayet aşağıda verilmiştir.

“Ey Peygamber, inanan kadınlar sana gelip bağlılıklarını sunduklarında bilesin ki bu kadınlar Allah'ın gösterdiği yoldan çıkmayacakları, sana itaat edecekleri, çalmayacakları, zina yapmayacakları, çocuklarını öldürmeyecekleri, elleri ve ayakları arasında hiç bir harama bulaşmayacakları, sana olan bağlılıklarına asla ihanet etmeyecekleri hususlarında, onların sana olan sadakatlerini kabul et ve Allah'tan onları affetmelerini dile, Allah affedendir, merhamet edendir.”³¹

Hicret ya da kaçış, başarılı olup Muhammed güvenli bir şekilde Medine'ye yerleşince, kadınlar ya gruplar halinde yâda bireysel olarak bağlılık yemini görevini yerine getirmeye devam ettiler. Kendi girişimleriyle hareket eden küçük bir kadın grubunun yanı sıra bireysel olarak hareket eden kadınlar, daha sonra Muhammed'e yaklaştılar ve bağlılıklarını bildirirken, Muhammed'in temsilcisi gibi davranan Ömer bin el Hattab Medine'nin kadınlarına bağlılık yemini ettirdi.³² Mekke'nin fethinden sonra, o unutulmaz vesilesiyle Ebu Süfyan'ın karısı Hind'e, kentini ileri gelen kadınları katıldıkları zaman, onlara bağlılık yemini ettirilmesiyle alakalı bağlantı noktamız bulunmaktadır.³³

Birkaç hadis kadınlardan bazılarının Hudeybiye'de Rıdvan Ağacı altında bulduklarını bildirmektedir. Bahsedilen kadınlardan ikisi; Rabia bint Müevved³⁴ ve Ümmü Feridedir.³⁵ Rıdvan Ağacı, Muhammed ve Kureyş arasında beklenen mücadeleden umudu olmuştur. Ayrıca pek çok kaynağa göre, Rıdvan Ağacı altında gerçekleşen Rıdvan Bey'atı ile birlikte ilk olarak savaşmaktan asla kaçmayıp gerekirse ölümüne savaşacaklarına söz vermeleri istenen savaşçıların moralini güçlendirmek istenmiştir. Bu nedenle, kadınların savaşta aktif olarak rol almaları adına böyle yemin etmeleri için çağrıldığı görülmez. Bununla birlikte, her ne kadar Müslüman kadınlar savaşmaktan özellikle el çektirilmiş olsalar da,³⁶ bizim halen görebildiğimiz gibi, yine de aralarında bazı savaşçı amazonlar olmuştur. Bu kadınlar gönüllü olarak hizmet ettiler, savaşın heyecan verici ortamında saflar arasına girdiler ve erkeklerin yanında

31- Karş.. Bell, *Qur'an*, II, 574.

32- Ibn Sa'd, VIII, 2 ff.; Karş. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Traditions*, (Leiden, 1927), s. 18 v.d. (“Allegiance-Women”).

33- AJSJ, LVIII (1941), 276 v.d.

34- Ibn Sa'd, VIII, 327 v.d.; *İsâbah*, IV, 574.

35- Ibn Sa'd, VIII, 222; *İsâbah*, IV, 936 v.d.

36- Ibn Hanbal, VI, 71, 75, 79, 165 v.d.

onlarla omuz omuza mücadeleye katıldılar. Bu anlamda önde gelen kadınlardan olan, pek çok savaşta tecrübeli, Akabede yemine katılan iki kadından biri Ümmü Ümare Rıdvan Ağacı altında bulunmaktaydı. Onun gerçekten bu yemini ettiği biyografilerinde açıkça belirtilmemesine rağmen, yine de bu olayı onunla bir şekilde ilişkilendiren hadisler vardır ki; bu hadislerde Ümmü Ümare'nin bir yandan bir çadır direği ele geçirip diğer yandan kuşağına bir bıçak yerleştirerek, "Bana yaklaşan kim olursa öldürürüm!"³⁷ diye bağırdığı bilgisi yer almaktadır. O ve onun gibi yetenekli kadınlar belki de bu yemini etmek için gönüllü olmuşlardır.

Bu kadınların yeminlerinde olduğu gibi, Muhammed'in karara varmasında ve bunu belirleyen davranışıyla ilişkili olan, çoğu çelişki içeren ilginç hadisler vardır.³⁸ Sıradan bir okuyucu bile, İslam'ın ilk değil ama üçüncü yüzyıldaki ruhunu yansıtan Muhammed'in kadınların ellerine değmeme kararında olduğuna dair zoraki çabasına kanaat getirmekten kaçamaz. El sıkışmak, anlaşmaya varıldığını göstermenin geleneksel yoluydu. Bunun yanı sıra anlaşmaya varıldığını göstermek için, genellikle içi su dolu ortak bir kaba ellerini daldırma geleneği de kullanılmıştır. Her iki yöntem de, Muhammed'in kadınların liyakatini kabul ettiğinde kullanılmıştır, ancak hadisler, el sıkışmak gerektiğinde Muhammed'in ellerini bir bezle kapatarak kadınlarla el sıkıştığını eklemek için acele etmiştir. Ama böyle bir örtüden Muhammed'e vekâlet eden Ömer'in, Medine'ye geldikten kısa bir süre sonra uygulanması gereken yeminle bağlantılı olarak bahsedilmez ancak gördüğümüz kadarıyla Ömer, kadınlar ile herhangi bir temas konusundaki görüşüyle Muhammed'den daha liberal bir adam değildi. Ortadaki olasılıklar, Akabe'de ve Medine'de geçen ilk yıllarda yemin eden kadınların erkeklerle aynı şekilde davrandığını ve yine Muhammed'le genellikle normal bir şekilde el sıkıştığını göstermektedir.

İslam savaşlarında Arap kadınlarının, savaşlara tek başına ya da gruplar halinde katılımı, kendi bağımsız konumlarının önemini göstermektedir. Kadınların, savaşlara bu şekilde katılmalarıyla ilgili onlarca örnek rahatlıkla bulunabilir. Uhud savaşında kadınlar arasında göze çarpanı Ümmü Ümare idi. Erkek silahlarıyla donanmış bu kadın, kocası ve oğullarıyla yan yana Muhammed'in savunmasında savaşmıştır. Daha sonra devam eden birkaç yıl içinde neredeyse her önemli savaşta bulunmasıyla pek çok yara almıştır ve büyük bir gurur duyarak savaşta aldığı yara izlerini göstermiştir.

37- Waqidi, *Kitâb al-Maghâzi*, Çev.: Wellhausen (Berlin, 1882), s. 254; Ayrıca Karş. Ibn Sa'd, VIII, 301-304.

38- Örneğin, Ibn Sa'd, VIII, 1-6.

Sonunda, Ebu Bekir'in döneminde ünlü Akkrabe savaşında bir elini kaybetmiştir.³⁹ Yine Enes bin Malik'in annesi Ümmü Süleym Uhud ve Huneyn savaşında sadece yanında taşıdığı hançeriyle korkusuzca savaşmıştır.⁴⁰ Mahzum kabilesinden Ümmü Hâkim, henüz bir günlük damat olan eşi Halid bin Said bin As'ın Mercü's - Safer'de öldüğü haberini alınca, çadır direğini çıkardı onun intikamını almak için dışarı fırladı ve yediden az olmayacak kadar (aynen!) Bizans askerini öldürdü.⁴¹ Kadın şairlerden Mutanna'nın duldu Hansa ve komutan Sa'd bin Ebu Vakkas'ın eşi Salma, biri şiirleriyle, diğeri ise sataşmaları ve entrikalarıyla erkeklerine heyecan verici kahramanca etki bıraktıkları yer olan Kadisiye'de hazır bulundular.⁴² Biz, Yermük savaşında kadınlar üzerinde etkili olan Hind'in karakteristik liderliğine başka bir yerde değinmiştik.⁴³ Aynı şekilde, Basra Körfezi üzerindeki Übelle limanına yapılan sefer'in lideri olan Utbe bin Gazva'nın eşi, Ezde bint Haris, engin Müslüman ev sahipliği izlenimi yaratmanın yanı sıra, sancak taşıyarak kadınları askeri **düzende** yürütmüş ve kadınlar taburuna öncülük etmişti.⁴⁴ Cemel savaşında Ayşe'nin üstlendiği rol "*Zafer Kadını kültürü*" bize hatırlatır. Siffin savaşında kadınlar hem Ali'nin hem de Muaviye'nin ordusunda savaşmışlardır.⁴⁵

Müslüman kadının bağımsız konumu yine savaş ve ihtilafın bir diğer safhasında da yankı bulmuştur. Müslüman kadın, düşman esirlere ve kaçaklara sığınma hakkı verebilmiş ve bu şekilde onları korumayı başarmıştır. Muhammed tarafından kızı Zeynep'e⁴⁶ ve Ümmü Hani'ye⁴⁷ tanınan bu hak, günümüzde de tüm Ortodoks hükükçular tarafından kabul edilmektedir.⁴⁸

Şu ana kadar ortaya çıkan deliller Muhammed'in, kadınları yeni ve askeri devletin katılımcı ve özgür vatandaşları olarak tanıdığını göstermektedir. Ancak, burada onların dini katılımları söz konusu olduğu takdirde, siyasi özgürlükleri ve katılımla-

39- Ibn Sa'd, VIII, 301-304; Waqidi, s. 246; Ibn Hishâm, s. 573; Isâbah, IV, 806 v.d., 927-29.

40- Ibn Sa'd, VIII, 310 v.d.; Abu Nu'aim, II, 57.

41- Ibn Sa'd, VIII, 191; *Futûb*, s. 118.

42- *Futûb*, s. 255-58; *Isâbah*, IV, 551, 636.

43- *Futûb*, s. 135; *AJSL*, LVIII (1941), 277.

44- *Futûb*, s. 343; Yâqût, *Geog.*, I, 640; III, 862; Karş. Muir, *The Caliphate ....* ed. Weir (Edinburgh, 1915), s. 122.

45- *Iqd*, I, 158 v.d.; Yâqût, *Geog.*, II, 336; Qalqashandi, *Subh al-A'sha*, (Cairo, 1913-19), I, 248-54.

46- Ibn Hishâm, s. 469; Ibn Sa'd, III, 63; Karş. Caetani, *Annali*, I, 696.

47- Bukhari, II, 296.

48- Willi Heffening, *Das İslamische Fremdenrecht* ("Beitrage zum Rechts und Wirtschaftsleben Des İslamischen Orients", Vol. I [Hanover, 1925]), s. 20.

rının gerçekliği aktif kamu liderlik alanında değerlendirilmelidir. Sonuçlar, şimdiye kadar ortaya çıkan hadisler, muhtemelen beklenildiği gibi, dini liderlik söz konusu olduğunda gerçekleşenden çok daha az teşvik edicidir. İster Muhammed döneminde, isterse daha sonraki dönemlerde olsun, resmen tanınmış bir kadın danışman, avukat veya kadın vekili bulmaya çalışmak boşuna olacaktır. Biz sadece sırf kişisel sebeplerle Muhammed’i görmek istemiş olan ve Beni Bekir bin Vail’in heyetine katılmayı başaran Temim kabilesinden Kayle bint Mahreme’yi görmekteyiz. O, Muhammed’in kendi kabilesine ait mera arazilerini elden çıkarmak üzere olduğunu fark edince, kabilesi adına etkili bir şekilde itiraz etmiştir.⁴⁹

Kur’an’a dönersek, Kuran’da kadının siyasi olarak katılımcılığının uygun olup olmadığı ile ilgili bir açıklamaya rastladığımızı söyleyemeyiz. Süleyman ve Sebe’nin Kraliçesi hikâyesinde –Kur’an sadece, kendi başına büyük siyasi güç uygulayan bir kadına referans eder- kraliçede siyasi nedenlerle ilgili hiçbir hata bulunmaz, ancak onun yanlış inancından dolayı bir eksikliği olduğunu belirtir. O, krallığının iyi yönetimi için ihtiyaç duyulan “her şeyle” iyi donatılmış bir kadın olarak tarif edilir.⁵⁰ Onun, muhtemelen önemli devlet işlerini yönetirken oturduğu kuvvetli bir tahta sahip olduğuna inanılır. Kraliçe kendisine tümüyle güvendiklerini gösteren ve kendilerini onun emrine sunan soyluları ile gerçek demokratik meclisinde temsil edilir:

Dedi ki: “Ey önde gelenler, işimde bana bir fikir verin, siz benim yanımda olmadıkça ben hiçbir işte kesin karar veren biri değilim.”

Dediler ki: “Biz kuvvet sahibiyiz ve zorlu savaşçılarız. İş konusunda karar senindir, artık sen bak, neyi emredersen biz uyguluyoruz.”⁵¹

Vahyin hikâyeleri genellikle Mekke ya da erken Medine dönemine bağlanır ve belki de bu yüzden Muhammed’in kişisel sebeplerden dolayı kadınlarını tecrit etmesinden önce, kesin olarak kadınları devlet hizmetinden menetmek ve kadınların bu yöndeki çabalarının herhangi birini ya da tümünü kınamak gibi bir niyetinin olmadığını göstermektedir. Bu yüzden Muhammed’e atfedilen bir hadisin farklı versiyonlarının herhangi birinden ya da hepsinden büyük olasılıkla Muhammed sorumlu değildir, hadis ilk kez Ayşe’nin liderliğinde Ali’ye karşı olan sivil savaşla bağlantılı olarak

49- Onun tüm hikâyesi için bakınız. , Ibn Sa’d I, 56-58, ve VIII, 228; *Iqd*, I, 137 v.d.; *Isâbah*, IV, 753 ff.; Karş. Stern, A.e., s. 293 v.d..

50- Örneğin. Baidâwi, II, 66, ve Suyûti, *Tafsir*, II, 46; Karş. Nawawi, *Biog. Dict.*, s. 828, ki burada o, Süleyman’ın halifesi olarak tanımlanır.

51- Surah 27:32 v.d.; Karş. Bell, II, 366 v.d..

ortaya çıkmıştır. Hikâye şudur Bizans'la Pers İmparatorluğu arasındaki öldürücü mücadeleyi büyük bir ilgiyle izleyen Muhammed'in, Pers tahtında bir kadının olduğunu duyunca, "işlerinin başında bir kadın olan halkın uğursuzluklara maruz kalacağı ya da mutsuz olacağını veya gelişmeyeceğini", söylediği nakledilmiştir.⁵² Bu, özellikle siyasi arenada Müslüman kadına karşı bir ayrımcılığın yapıldığının ifadesidir.

Muhammed'in genellikle kamu işlerinde özel danışmanlar ya da açık katılımcılar olarak kadınlara karşı hoşgörülü tutumunu daha da aydınlatmak için, ilki Haticeyle ve ikincisi, sonraki haremının daha agresif ve etkili üyeleriyle olan ilişkilerine yakından bir göz atmak gerekmektedir.

Batılı bilim adamları, -yüzyılın ilk çeyreği Muhammed'in tek eşi- Hatice bint Hüveylid'i ilgilendiren bir yığın çelişkili ve efsanevi belgelerin derinliğine sık sık inerek -yüzyılın ilk çeyreği Muhammed'in tek eşi- başarılı ancak orta yaşlı işvereni olarak genç Muhammed'in hayatına girdiği andaki Hatice'nin sosyal statüsünün ve ahlaki karakterinin çeşitli yorumlarını bize vermektedir. Bazıları bu varlıklı kadının konuşma hakkına sahip olacak kadar sosyal statüye sahip olmadığına ve kendi döneminin Arabistan'ında güçlü bir bağ ile gerçekleşmeyen evlilik akımına ait sık görülen sözleşmelerden, daha fazlası değilse de, ticari faaliyetlerinden faydalandığı kadar yararlandığına inanır.⁵³ Diğerleri de -bunlar büyük bir çoğunluktur -yine hadisçilerle hemen hemen aynı görüşe sahip olarak, onu Mekke aristokrasisinin saygıdeğer bir tüccarı, özgür ve kazançlı ticaret ile meşgul olan, saygıdeğer bir dul kadını olarak -ahlaki leke taşımayan bir konumda- görmektedirler.⁵⁴ Hatice'nin ikinci resmiyle ilgili tanımlamaya, sonraki hadisçilerin yorumlarından uzaklaşarak onun Muhammed'le geçirdiği uzun ve dürüst hayat ışığı altında bakmak, gerçeğe çok daha yakın gibi görünmektedir.

Hadisler, Hatice'nin bir kadın ve eş olarak gerçekten çok büyük övgüleri ile doludur. Onlar, Muhammed'in ashâbı tarafından gösterilen her şeyin ötesinde Muhammed'in karakterini kavramada Hatice'nin sezgisine olan inancında aynı fikirdediler. Aslında, Muhammed'e manevi tefekkürü için uygun vakit sağlayan, Hatice'nin gücüydü. Peygamberlik çağrısının ilk alametinin farkına varması, onun hızlı algısı sayesindeydi. Kuzeni Varaka'ya bu çağrıyı onaylatması onun vakitli ilk girişimiydi.

52- Örneğin; Bukhâri, IV, 376 v.d.; Ibn Hanbal, V, 38, 43; Karş. Wensinck, *Handbook*, ... s. 255.

53- W. Robertson Smith, *Kingship and Marriage in Early Arabia*, (London, 1903), s. 120 v.d., 289 v.d.; Ayrıca Bkz. Caetani, I, 141, n. 2.

54- Örneğin, Muir, *Life*, s. 23 v.d.; Tor Andrae, *Mohammed*, Çev.: Menzel (New York, 1936), s. 52 v.d.; Buhl, *Das Leben Muhammeds*, Çev.: Schaefer (Leipzig, 1930), s. 118 ve n. 28.

Bu daha çok, peygamberlik çağrısından dolayı kafası karışmış Muhammed'i bizzat ikna eden baş meleğin söylediği ya da yaptığı her şey kadar Cebrail'in mesajlarına Hatice'nin gösterdiği olumlu tepki olmuştur. Son olarak, kendini tam anlamıyla Muhammed'e adayan ve ona inanan Hatice idi, O hayatının sonuna kadar son derece mantıklı ve akıllı bir şekilde ona danışmanlık etti. Her kritik noktada Allah'ın Resulünün çok da açık olmayan peygamberlik yolunda dengede kalmasını sağladı. Dindar Müslümanlar, Hatice'ye -Allah'ın, onu, Muhammed'in yükünü hafifletmesi ve onu sakinleştirmesi ve desteklemesi için bir sahabe olarak, Muhammed'e bahşettiği olağanüstü bir armağan- tam bir güvenilirlik ve hassas bir sadakat, azimli davranış, sağlam bir sağduyu özelliklerine sahip soylu bir kadın olarak görür. Belki de bu nedenle İbn İshak bilerek, Muhammed'in Hatice'nin ölümünde üstlenmiş olduğu yükünden bir ölçüde pay alan Ebu Bekir'e atfedilen ve Muhammed'in sağ kolu olarak ilişkilendirilen bir terim olan, "*sadık vezir*" unvanını Hatice'ye atfeder.⁵⁵ Onun rolü kısaca etkili bir şekilde şu hadiste anlatılır: " Hatice, Allah'tan Muhammed'e gelen gerçeğe inandı ve bunu doğruladı. Böylece onun peygamberlik yükünü hafifletmeyi düşünen Allah'tı. İnsanlar tarafından reddedilmesi yüzünden onu üzen hiçbir şeyi umursamadı ve o Hatice'den destek aldı ve Hatice onu rahatlattı, ona güvence verdi ve onu destekledi."⁵⁶

Muhammed'in kendisi ise olağanüstü eşinin, ev hayatına ve kamu kariyerine olan etkisinden ne habersiz ne de onun değerini bilmeyen biri idi. Halkın reddetmesi ve işkencesi döneminde ve ruhani olarak kararsızlık duyduğu anlarda kendisinin sığındığı kişi daima o idi. Onun ölümü Muhammed'in hayatındaki en karanlık dönemlerden biri oldu ve onu her zaman büyük bir minnet ve şefkatle andı. Yıllar sonra, Allah ona peygamberlik yolunu açtıktan, Ebu Bekir ve Ömer'in onun yükünü paylaşmasını sağladıktan sonra bile, Hatice'nin anısı, değerinden hiçbir şey kaybetmedi. Böyle bir eşi olmasına şükretmek amacıyla onun anısına zaman zaman oğlak ya da koyun kestiriyor ve fakirlere dağıtıyordu. Onun adı Muhammed'in ağızından hiç düşmedi -öyle sıklıklaydı ki, aslında, genç ve hayat dolu Ayşe, Muhammed'in yaşayan eşlerinden en değerlisi olsa da, yaşayan rakiplerine Muhammed'in gösterdiği ilgiden ziyade, hiç görmediği ölü bir kadını Muhammed'in zihninde yaşatmasını daha çok kıskanıyordu. Bir kıskançlık nöbeti ile o "şu dişleri dökülmüş yaşlı kadın ki Allah onu daha iyisiyle değiştirdi." dedi ve ölmüş Hatice'yi savunmaya koşan hoşnutsuz ve tedirgin Muhammed'den "Aslında, Allah onun yerine daha iyisini koymadı. Kabul edilmediğimde bile bana inandı; bana "yalancı" dediklerinde, o benim hep doğruyu

55- Ibn Hishâm, s. 277; Vezir için bkz. Sprengling, "From Persian to Arabic", *AJSL*, LVI (1939), 231-36.

56- Ibn Hishâm, s. 155 v.d.; Karş. Muir, *Life*, s. 55, çeviri için

söylediğime inandı; yoksul hayatımda, zenginliğini benimle paylaştı; Allah diğer kadınlarınkini vermese de, onun çocuklarını bana bağışladı.”⁵⁷ şeklinde hızlı bir sitem aldı. Başka bir deyişle, Muhammed dünya ve ahiret hayatında ona en şerefli konumu vererek İslam'ın First Lady'si olarak onu ödüllendirdi.⁵⁸

Hatice'nin lehine rivayet edilmiş hadisleri, onun gerçek meziyetinden dışındaki özelliklerini açıklamaya çalışmak boşuna bir çaba olacaktır. Bir varsayıma göre, daha sonraki hadisçiler, onun İslam dünyasındaki konumundan dolayı, karşılaştığı bazı engellemelerin yanı sıra Muhammed ile olan eşsiz ilişkisi nedeniyle övgüler dizdiler. Muhammed'in yanı sıra, eşlerinden bir kaçına ve kızı Fatıma'ya karşı yerici birçok hadis kaydedilmiştir. İkinci ve üçüncü yüzyılda hadisçiler, özellikle İslam'ın ilk yıllarında bilinenlerin ötesinde genel olarak Müslüman kadınların alçalmaları ve hayattan tecrit edilmelerinin artmaya başlamasından dolayı kadınları yüceltme yoluna gitmemişlerdir. Aynı şekilde Hatice'nin rolünü genel bir şekilde, eski bir Arap Anaerkilliğinin⁵⁹ kalıntısı olarak ya da, özel bir şekilde, genç kocasının kariyerinde yaşlı bir kadının anaçıl ilgisi olarak açıklamak boşuna bir çabadır.⁶⁰ Üstelik tüm bunlar, Hatice'nin kendine özgü baskın karakteri ve Muhammed'in onu arkadaşı, danışmanı ve dini çabalarının güvenilir paylaşımcısı olarak kabul etmesinin gerçeği olarak yer almaktadır. Bu yüzden, Hatice'nin İslam'daki rolüyle ilgili Sprenger'in yorumu gerçekten uzak değildir. Onun vardığı sonuç ise; “Hatice'nin inancı ve sevgisi olmasaydı, Muhammed asla bir peygamber olamayacaktı; onun ölümüyle birlikte İslam, saflığının çoğunu ve Kur'an ise kutsallığını kaybetti.”⁶¹ Sonraki yıllarda Muhammed, kendi haremindeki entrikalar neticesinde biktırılmasıyla ve erkek sahabelerin kışkırtmalarından etkilenerek, genellikle kendi ümmetindeki erkeklerin kadınlara karşı olumsuz davranışlarına razı oldu. Daha sonra bile, örneğin, Ayşe ya da Ümmü Seleme'nin büyüleyici bir kapandan ya da bir süs eşyası ya da hoş bir oyuncaktan başka bir şey olmadığına dair düşüncesinden ötürü, kimse Muhammed'i adaletli bir şekilde suçlayamaz.⁶² Bu, peygamberi girdaba çeken, siyasi tehdit bulutunu dağıtan, Muhammed tarafından bilgece kabul edilen Ümmü Seleme'nin kullanıma hazır ve sağlam tavsiyesiydi. Hudeybiye Barış Antlaşması, son zamanlarda Mekkeliler üzerinde emin bir şekilde, askeri zafer beklentileriyle Rıdvan Ağacının altında bulunan müritlerine düş

57- Ibn Hanbal, VI, 117,154; İsâbah, IV, 541 v.d..

58- Örneğin, Bukhâri, III, 13, and Tirmidhi, *Sahib*, (Cairo, 1931-34), XIII, 251-55.

59- Örneğin, Caetani, *Studi di storia oriental*, III (Milan, 1914), 22.

60- Edward William Lane, *Selections from the Kur'an*, (London, 1879), s. 1, XXII, n. 1.

61- Sprenger, *Leben*, I, 355; Karş. Caetani, I, 227; Muir, *Life*, s. 106

62- Lane, A.y.; Jihiz, *Mahdsin*, ed. Van Vloten (Leyden, 1898), s. 219.

kırıklığı yarattı. Bu nedenle, barışçıl çözüm nedeniyle Muhammed adamlarına tıraş olmalarını ve kurban edecekleri hayvanları kutlama için kesmelerini buyurdu ancak onlardan hiç biri bu buyruğu gerçekleştirmedi. Emrin ikinci ve üçüncü tekrarı sonrasında da Muhammed'in emirleri yerine getirilmedi. Bunun üzerine Kafası karışan Muhammed, Ümmü Seleme'nin çadırına girdi ve ona bu tehlikeli durumdan bahsetti. O da "Dışarı çık" diye tavsiyede bulundu, "Fakat kimseyle konuşma; kendi kurbanını kes ve kendi saçını tıraş ettir." Muhammed onun bu tavsiyesini yerine getirdi. Böylece, bu örneğin gücü ve oldubitti, inananları hizaya getirdi ve kutlamalar hepsi tarafından gerçekleştirildi.⁶³ Daha sonraları, Muhammed'in dul eşlerinden bazıları boşuna ağlıyorken; İnananların diğer annesi Ayşe ve camiası, inananları iç savaşa sokunca, Ümmü Seleme onları fitneye ve savaşa karşı uyardı.⁶⁴ Daha sonra yine, Ali ve Muaviye arasında mücadele olduğunda, Muaviye'nin generali Hicaz içine büyük bir kuvvet ile ilerlediğinde, barışçıl görüş bildiren yine Ümmü Seleme oldu.⁶⁵ Bu nedenle, şüphesiz ki o, yalnızca çok güzel oluşu ile değil aynı zamanda üstün zekâsı, olgun değerlendirmesi ve mantıklı danışmanlığı ile de ünlenmişti.⁶⁶

İlk dört halife dönemi, Arap kadınının eylemlerinde özgür, eleştirisinde ya da tavsiyesinde son derece açık sözlü olduğu pek çok örneği bize sunmaktadır. Fatıma, bilge Ümmü Seleme ya da girişken Ayşe ile karşılaştırıldığında, zayıf ve sönük bir karaktere sahip olsa da yine de Ebu Bekir'in iddialarını reddetmiş ve kendi mirasından onu yoksun bırakmasının yanlış bir davranış olduğunu alenen bildirmiştir.⁶⁷ Hayal kırıklığına uğramış ve ihmâl edilmiş bir kadın olarak, ölümüne kadar babasının izinden gitmişti. Ancak tarihin vakaları o kadar esrarlıdır ki; sonraki siyasi-dini gelişmeler, yalnızca Fatıma'nın iki oğlu Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenlerin damarlarında peygamberin kanı akmaya devam ettiğinden, Müminlerin Annelerinin her birinin çok ilerisinde olan annesi Hatice'den sonra Fatıma'yı ikinci sıraya koyarak İslam'da ona en imrenilecek konumu sağlayacaktı. Şii dünyasında peygamberin kızı, ilk imamın eşi ve gelecekteki iki imamın anneleri olarak anılan Fatıma, Katolik Hristiyanlıktaki Meryemana ile bağdaşan, karşılaştırılabilir bir yüce konumdan hoşlanırdı.⁶⁸ Onun hikâyesi, daha sonraki zamanlarda olduğu gibi öğreticidir, ancak bizi

63- Bukhâri, II, 181; Ibn Hanbal, IV, 326, 331.

64- *Iqd*, II, 276 v.d.; Tabari, I, 3100, 3113 v.d.; Ibn al Athir, III, 168; Ya'qûbi, II, 209 v.d..

65- Ya'qûbi, II, 231; Tabari, I, 3451

66- *Isabâh*, IV, 888.

67- Karş. Lammens, *Fatima et filles de Mahomet*, (Rome, 1912), s. 109-13.

68- Karş. Margaret Smith, *Rabi'a the Mystic*, (Cambridge, 1928), s. 2, 179 v.d., Lammens, A.e., s. 15.

burada gerçekten ilgilendirmemektedir. Ancak Ebu Bekir, Fatıma'yı önemsememiş olsaydı, ölüm onu yakaladığı zaman nasihatler verdiği Ayşe'nin idareci yeteneğini hoş görmezdi.⁶⁹

Ömer'in hükümdarlığı sırasında, Muhammed'in dul eşi ve aynı zamanda Ömer'in kızı olan Hafsa'nın hizmetlerinden, Ömer'e yaklaşmaya asla cesaret edemeyen dönemin önde gelen bazı adamları halifenin sert tavrını yumuşatmak adına faydalandı. Fakat kızı Hafsa her zaman başarılı olmasa da, buna rağmen sert, Ömer "bir kadından bile" ara sıra bir tavsiye almakta çok da gururlu değildi.⁷⁰ Halife Osman, halefi olarak gördüğü Abdurrahman bin Avf'dan her ne kadar daha uzun süre yaşamış olsa da, kendisinden sonra onu görevlendirmesini istediği Ebu Süfyan'ın kızı, Muhammed'in dul eşi Ümmü Habibe'ye büyük bir güven duymaktaydı.⁷¹ Daha sonra Osman, akraba yanlısı tutumundan ve kötü yönetiminden dolayı suçlandığı zaman, onu suçlayanlara "Peygamberin eşleri ve sizin aranızda kabul ettiğiniz danışmanlar haricinde hiç kimseyi emir ya da vali olarak görevlendirmeyeceğim" diye söz verdi.⁷² Onun sorunları arttığı ve gerçek anlamda kendi evinde tutsak hayatı yaşamaya başladığı zaman, Ümmü Habibe ona yardım etmeye çalıştı ancak kızgın kalabalık bir grup tarafından tartaklandı. Ayşe, var olan nüfuzunun kullanılması için çağrıldı, ancak Osman'ı şiddetli eleştirenlerden biri olarak bundan uzak durdu.⁷³ Bu esnada, Osman'ın genç eşi Naile, kocasının danışmanları olarak Ali ve Mervan bin Hakem'in karşılaştırmalı esası üzerinde kendini serbestçe ifade etti.⁷⁴ Son olarak, Ayşe'nin Ali'nin hükümdarlığı sırasında Ali ve kendi adayları Talha ve Zübeyr arasındaki sivil savaşta önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Cemel savaşındaki olay ve Ayşe'nin bu savaşta sahip olduğu rol, bir kadının öncülüğünü kabul etmeye hazır pek çok kişinin olduğunu göstermektedir. Onun yenilgisi sonucunda kamusal yaşamdan çekilmesi, özelde Ayşe için, genelde tüm kadınlar için sorundu. Ancak Muaviye ve onun nesli onları tamamen görmemezlikten gelemezdi. O, Ziyad'ı gerçek kardeşi olarak kabul etmek istediğinde, üvey kardeşi, aynı zamanda Ebu Süfyan'ın da kızı olan Ümmü Habibe'nin tepkilere kafa yormak zorunda kaldı.⁷⁵ Ayşe'nin Ziyad'ın soyuna yönelik

69- Ibn Sa'd, III, 138-40; Tabari, I, 2128-30; Iqd, II, 4.

70- Tor Andrae, A.e., s. 183; Ibn Sa'd, VIII, 286; *İsâbah*, IV, 556 v.d., 656.

71- Ya'qûbi, II, 195 v.d.

72- *el-Ensâb*, V, 90; Tabari, I, 3043.

73- Tabari, I, 3009-11; *el-Ensâb*, V, 77. Bu ve diğer olaylar yayınlanacak olan Ayşe'nin biyografisine detaylandırılacak.

74- Tabari, 2974-77; *el-Ensâb*, V, 65.

75- Ya'qûbi, II, 273; Ibn Khallikan, *Biog. Dict.*, Çev.: De Slane (4 vols.; Paris, 1843-71), IV, 249.

sözsüz onayı ile onun gururu daha çok okşandı.⁷⁶ İslam'ın 60.yılıının sonlarında ölen Ayşe ve Ümmü Seleme, Muhammed'in hadisleri ve hayatı konusunda yetkin kişiler olarak, sürekli danışılan kişiler olmaya hayatlarının sonlarına kadar devam ettiler.⁷⁷

Kaynakça

Abbott, Nabia "Women and the State on the Eve of Islam", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* (AJSL), LVIII/3 (1941), 259-284

Abû Nu'aim,

Ahmad ibn Hanbal, *Masnad*, (Cairo, 1313)

Baidâwi, *Anwâr al-Tanzil*, ed. Fleischer (2 vols.: Lipsiae, 1846-1848)

Balâdhuri, *Futûh*

Balâdhuri, *Kitab Ansâb al-Asbraf*, ed. M. Hamid Allah (Cairo, 1959)

Bell, Richard, *The Qur'ân*, (Edinburgh, 1939)

Buhl, Frants, *Das Leben Muhammeds*, Trans: Schaefer (Leipzig, 1930)

Bukhârî, *Sabih*, ed. Krehl (4 vols.: Leyden. 1862-1908)

Caetani, Leone, *Annali dell'Islam*, (10 vols: Milan, Ulrico Hoepli, 1905-1907)

Caetani, Leone, *Studi di storia oriental*, III (Milan, 1914)

Dermenghem, Emile, *Life of Mahomet*, Trans: Arabella Yorke, (London, 1930)

Heffening, Willi, "Das İslamische Fremdenrecht", *Beitrage zum Rechts und Wirtschaftsleben Des İslamischen Orients*, vol. I, Hanover, 1925

Ibn 'Abd Rabbihi, *Iqd al-Farid*, (Cairo, 1293)

Ibn al-Athir, *Kamil fi al-Tarikh (Chronicon)*, ed. Tornberg (Upsaliae, 1851-1876)

Ibn Hacar, *Kitab al-Isâbah*, (Calcutta, 1873)

Ibn Hishâm, *Sirah*, ed. Wüstenfeld (Göttingen, 1859)

Ibn Khallikan, *Biog. Dict.*, Trans: De Slane, (4 vols; Paris, 1843-1871)

Ibn Sa'd, *Kitab al-Tabakât al-Kabir*, ed. Eduard Sachau (Leiden, 1904-1940)

Jahiz, *Mahasin*, ed. Van Vloten (Leyden, 1898)

Lammens, Henri, *Fatima et filles de Mahomet*, (Rome, 1912)

76- *Futûh*, s. 360 v.d.; Iqd, II, 23; Ibn Sa'd, VII, 71.

77- Örneğin, Ibn Hanbal, VI, 303, 311 v.d..

- Lammens, Henri, *L'Arabie Occidentale à la Veille de l'Hégire*, (Roma 1914)
- Lane, Edward William, *Selections from the Kur'an*, (London, 1879)
- Mawardi, *el-Ahkâmüs Sultâniyye* (Cairo, 1298 - Translation of Fagnan: Alger, 1915)
- Melamede, Gertrud, "The Meetings at al-Akaba," *Le Monde Oriental*, XXVIII, (1934), 17-58
- Muir, William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, ed. Weir (Edinburgh, 1915)
- Muir, William, *The Life of Mo ammad from Original Sources*, ed. Weir (London, 1861)
- Nawawi, *Biog. Dict.*
- Qalqashandi, *Subh al-A'sha*, (Cairo, 1913-19)
- Qur'an* (Cairo, 1347/1928)
- Smith, Margaret, *Rabi'a the Mystic*, (Cambridge, 1928)
- Smith, W. Robertson, *Kingship and Marriage in Early Arabia*, (London, 1903)
- Sprenger, Aloys, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, Berlin 1861
- Sprengling, Martin, "From Persian to Arabic", *AJSL*, LVI (1939), pp. 231-236
- Stern, Gertrude H., "The First Women Converts in Early Islam", *Islamic Culture*, XIII (1939), 290-305.
- Suyûti, *Tafsir al-Jalalayn*
- Suyûti, *Dur al-Manthur*
- Tabari, I M. Jean de Goeje, (15 vols.: Leiden 1879-1901),
- Tirmidhi, *Sahih*, (Cairo, 1931-1934)
- Tor Andrae, *Mohammed*, Trans: Menzel (New York, 1936)
- Waqidi, *Kitâb al-Maghâzi*, Trans: Wellhausen, (Berlin, 1882)
- Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Traditions*, (Leiden, 1927)
- Ya'qûbi, *Tarikh*, (2 vols.: Leiden 1883)
- Yâqût, *Mu'jam ul-Buldân*, ed. F. Wüstenfeld, (6 vols., Leipzig, 1866-73)
- Zaid ibn 'Ali, *el-Mecmu fi'l-Fıkh*, ed. Griffini, (Milan, 1919)